

Gecser Ottó – Szende Katalin

HANS SALTZMANN, AZ 1510-ES PESTISJÁRVÁNY ÉS A NAGYSZEBENI VESZTEGZÁR

„Állítása szerint 1510-ben Nagyszebenben, a hol mint orvos működött, csak a vesztegzár intézményének szigorú alkalmazásával érte el azt, hogy a pestis a várost megkímélte, míg a környéken nagyban pusztított” – írta 1901-ben, minden bizonnyal elsőként, Vámosy István pozsonyi tisztiorvos egy (akkor még) kevésbé ismert, 15–16. századi pályatársáról, Hans Saltzmanról.¹ Vámosy híradása nyomán a stájer orvos stabil, bár meglepően szerény helyet kapott a hazai orvos- és járványtörténetben. A szerény hely különösen annak fényében meglepő, hogy a későbbi történészek egyértelműen félredobták az imént idézett mondatban megbívó kételyt, és minden további nélkül hitelt adtak Saltzman – Vámosy olvasatában önmagának tulajdonított – közegészségügyi teljesítményének. Így például Magyary-Kossa Gyula szerint Saltzman „1510-ben nagyszebeni orvos volt s a vesztegzár szigorú alkalmazásával elérte, hogy a pestis megkímélte a várost, míg a környéken erősen pusztított”.² Nagyon hasonlóan fogalmazott 1964-ben megjelent járványtörténeti áttekintésében Schultheisz Emil és Tardy Lajos is: „Nagyszebenben ezévben [1510-ben]³ Hans Saltzmann erdélyi orvos erős vesztegzár felállításával elérte, hogy az országos pestis, mely Erdélyben is igen heves volt, a várost megkímélte.”⁴ Érdekes módon, bár Saltzman teljesítménye ezen megfogalmazások alapján igencsak jelentősnek és úttörőnek gondolható, senki sem próbált meg részletesebben foglalkozni vele. Teljes tanulmány először 2011-ben jelent meg róla.⁵ Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyiben támasztható alá, illetve mennyiben tekinthető lehetségesnek a feltételezett 1510-es vesztegzár megléte, Saltzman saját művei, a Nagyszebenről ismert, illetve és a korabeli európai gyakorlat alapján.⁶

¹ *Vámosy István*: Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban. Pozsony 1901. 146. Bár nevét többféleképpen írta és írták kortársai, az alábbiakban a Hans Saltzman névalakot használjuk.

² *Magyary-Kossa Gyula*: Magyar orvosi emlékek I–IV. Bp. 1929–1940. III. 135. (531. sz.).

³ Az idézetekben a szögletes zárójelben lévő közlések a szerzők kiegészítései.

⁴ *Schultheisz Emil – Tardy Lajos*: A magyarországi járványok történetéből. *Történelem* 2. (1964) 3. sz. 111–156. 119. Lásd még *Spielmann József*: Latin nyelvű orvosi és természettudományos irodalom a XV–XVI. században. *Orvostörténeti Közlemények* 31. (1985) 83–91., itt: 85.

⁵ *Robert Offner*: Johannes Saltzmann, der Stadtarzt von Hermannstadt, ließ 1510 in Wien seine Pest-Ordnung drucken. *Kaleidoscope* 2. (2011) 2. sz. (<https://bit.ly/3pLBBlS>, letöltés 2021. aug. 14.).

⁶ Az írás egy korábbi, rövidebb változatához lásd *Szende Katalin – Gecser Ottó*: Plague in Sibiu and the First Quarantine Plan in Central Europe, 1510. In: *Epidemic Urbanism. Contagious Diseases in Global Cities*. Eds. Mohammad Gharipour – Caitlin DeClercq. Bristol–Chicago 2021. 4–13. Tanulmányunk lezárása után értesültünk az alábbi kötet megjelenéséről: Schwarzer Tod und Pestabwehr

Hans Saltzman

Az a kevés, ami Hans Saltzman életéről tudható, leginkább saját műveiből, illetve bécsi levéltári forrásokból származik.⁷ A legkorábbi adat 1497-ből való: ekkor iratkozott be a bécsi egyetem *artes* fakultására „Johannes Salczmann de Stira, pauper” néven.⁸ Ulrike Denk alapos kutatásaiból tudjuk, hogy a bécsi egyetemen azok a *pauper* besorolásúak, akik el is tudták végezni az egyetemet – figyelembe véve, hogy a tanulás költségei még az ő esetükben elengedett díjak nélkül is igen magasak voltak – abszolút értelemben nem tekinthetők szegénynek. Relatív értelemben viszont igen, amennyiben a számukra fenntartott olcsó szállásokon lakva, a körmenetek felvonulási rendjében vagy az előadótermek ülésrendjében hátra sorolva a diáktársadalom peremére szorulhattak.⁹ Saltzman tehát nem jöhetett nagyon lentről, de azért jelentős hátrányokkal vágott neki tanulmányainak.

A vélhető nehézségek ellenére 1504-ben már a fakultás tanárai között találjuk.¹⁰ Ugyanebben az évben ő prédikált a „bölcészek” nevében védőszentjük, Alexandriai Szt. Katalin ünnepén, és egyúttal beiratkozott az orvosi fakultásra is.¹¹ 1505 májusában még Bécsben kellett lennie, mert kulcsot kért az

---

im frühneuzeitlichen Hermannstadt. Pestordnungen der Stadtärzte Johann Salzman (1510, 1521), Sebastian Pauschner (1530) und Johann Stubing (1561). Bearb. und hrsg. Robert Offner – Thomas Šindilariu. (Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt 6.) Hermannstadt–Bonn 2020. A kötet hasonló kiadásban közli a címében felsorolt traktátusokat, Klaus Bergdolt, Magyar László András és Robert Offner bevezető tanulmányaival.

⁷ A levéltári adatokat Elisabeth Tuisl gyűjtötte össze a bécsi orvosi fakultás középkori történetét feldolgozó monográfiájának prozopográfiai mellékletében. Lásd Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät der Universität Wien im Mittelalter. Von der Gründung der Universität 1365 bis zum Tod Kaiser Maximilians I. 1519. Göttingen 2014. 262–263. (71. sz). További életrajzi adatokkal szolgál Peter G. Bietenholz: *Johann Salzman*. In: *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation I–III*. Hrsg. Peter G. Bietenholz – Thomas B. Deutscher. Toronto–Buffalo–London 1985–1987. III. 191–192.; *Christoph Schanze: Johannes Salzman*. In: *Lexikon der regionalen Literaturgeschichte des Mittelalters. Ungarn und Rumänien*. Hrsg. Cora Dietl – Anna-Lena Liebermann. Berlin–Boston 2015. 204–205.

⁸ Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät i. m. 262.

⁹ *Ulrike Denk: „Non dedit quia non habuit”. Studienkosten und „paupertas” an der Universität Wien von 1385 bis 1554*. In: *Artes – Artisten – Wissenschaft. Die Universität Wien in Spätmittelalter und Humanismus*. Hrsg. Thomas Maisel – Meta Niederkorn-Bruck – Christian Gastgeber. Wien 2015. 103–126. Denk számításai szerint abban az időben, amikor Saltzman a bécsi egyetemre járt, egy „normál” hallgató éves összesített tanulmányi költségei 14–19 guldenre rúgtak, egy *pauper* hallgatóé 4–5 guldenre; Denk viszonyítási alapként a Bürgerspital fizetési kategóriáit használja, ahol legfeljebb a kórház vezetője (évi 15 gulden) vagy esetleg felcsere (évi 8–16 gulden) küldhetne volna valamelyik fiát egyetemre; az írnok (évi 8 gulden) már bajosan. Ezeket az összegeket érdemes összehasonlítani Saltzman alább, a 23. jegyzetben megadott későbbi fizetésével.

¹⁰ Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät i. m. 262. Ünnepeles *inceptió* (befogadására a tanári kolégiumba) 1504. februárjában vagy márciusában került sor. Lásd *Thomas Maisel – Ingrid Malschinneg: „Wiener Artistenregister“ 1497 bis 1555*. Acta Facultatis Artium IV (UAW Cod. Ph 9). Wien 2007. (online szöveges adatbázis: <https://bit.ly/31EkdEZ>, letöltés 2021. aug. 14.). 61. (23528. sz.).

¹¹ Tuisl, E.: Die Medizinische Fakultät i. m. 262.

artes fakultás könyvtárához, két és fél évvel később, 1507 őszén azonban már „Iohannes Salianus, med. dr. Ferrariensis” néven kéri felvételét az orvosi fakultás tanári kollégiumába – egyelőre sikertelenül.¹² Ferrarai tanulmányairól nem áll rendelkezésre további adat,¹³ de önmagában az a tény, hogy a bécsi egyetem korábbi *pauper* hallgatójaként Itáliában tudott doktorátust szerezni, igen figyelemre méltó.¹⁴ Ferrarai tanulmányait talán már 1506-ban befejezte, mert ebben az évben, ahogy a következőben is, saját elmondása szerint Morvaországban és Csehországban adott tanácsokat a pestis elleni védekezéshez.¹⁵ 1507-ben a szászországi Annabergben is megfordult, ahol – minden bizonnyal állást remélve – dicsőítő költeményt írt a városról. A mű ajánlásában nem volt rest megemlíteni, hogy az előző évben I. Miksa – német király (*rex Romanorum*, 1486–1519), későbbi német–római császár (1508–1519) – koszorús költővé avatta, amiért Karintiát (egy azóta elveszett versében) hasonlóképp magasztalta.¹⁶

Nagyszebeni orvosi működéséről is csak tőle magától tudunk. Az 1510 augusztusában Szebenben írt vagy befejezett és novemberben Bécsben kinyomtatott, latin nyelvű pestistraktátusát Lulay János (†1521) szebeni királybírónak, a városi tanácsnak és a hétszék vezetőinek ajánlotta.¹⁷ Az ajánlásban a könyvecske megírásának egyik indokaként arra hivatkozik, hogy a várostól éves fizetést

¹² Maisel, T. – Matschinegg, I.: „Wiener Artistenregister” i. m. 77. (24005. sz.); Tüisl, E.: Die Medizinische Fakultät i. m. 262.

¹³ Sajnos a Ferrarában doktorátust szerzett hallgatók nyilvántartásában éppen a számunkra releváns éveknél (1503–1512) van hiátus. Lásd *Giuseppe Pardi*: Titoli dottorali conferiti dallo studio di Ferrara nei sec. XV e XVI. Lucca 1900. 110–112.

¹⁴ Az Itáliában tanuló osztrák hallgatók alapvetően magas társadalmi háttéréhez és a tanulmányok költségeihez lásd *Ingrid Matschinegg*: Österreicher als Universitätsbesucher in Italien (1500–1630). Doktor (PhD) értekezés. Karl-Franzens-Universität Graz. 1999. 59–75.

¹⁵ Lásd a 65. jegyzetben.

¹⁶ Lásd *Michael Barth*: Annaeberga. Libri tres, quibus continetur urbis Annaebergae in Misnia descriptio, ortus, et positus. Basilea 1557. 97–109. Saltzman költeménye („1507. 13. Calend. Iulii.” keletkezésel) ebben a kiadásban maradt fenn, egy szintén általa írt himnusszal együtt, amely a város védőszentjéről, Szt. Annáról szól (uo. 109–110). A *poeta laureatus* címhez, lásd uo. 100.; *Bietenholz, P. G.*: Johann Salzman i. m. III. 192.; *Schanze, C.*: Johannes Salzman i. m. 205.

¹⁷ [*Hans Saltzman*]: De praeservatione a pestilentia et ipsius cura opusculum non minus utile quam necessarium ad commune hominum utilitatem accuratissime elucubratum. H. é. n. [Bécs 1510]. Az ajánlás címezése: „Magnifico ac spectatissimo Ioanni Lulao Camerario et Iudici Regio: Necnon Magistris ciuium praetoribus: ceterisque senatoribus ciuitatis Cibiniensis et septem sedium transilvaniae dominis suis tam prudentissimis quam splendidissimis. Ioannes Salius bonarum artium et medicinae doctor foelicitatem exoptat.” – uo. [A1v]. Az ajánlás és a megjelenés keletzése: „Cibinii. Anno domini. m.D.X. pridie Idus Augusti” – „Excusa sunt haec Viennae Austriae per Hieronymum Vietorem Philouallem. XVI. Kal. Decembris. AnNo. M.D.X.” – uo. A2r és [D8v]. (Oldal- vagy levélszámozás hiányában Saltzman műveinek lapjaira, ahol lehet, az ívek számozása alapján hivatkozunk, átirásuknál nagybetűket és arab számokat használva [A1r, B4v stb.]; ahol ez is hiányzik, ott az ívszámozást egészítjük ki.) Lulayról és a szebeni városvezetéséről lásd *Ágnes Flóra*: The Matter of Honour. The Leading Urban Elite in Sixteenth Century Transylvania. Turnhout 2019. 165–166.

kap.¹⁸ Hogy pontosan miért fizették, nem derül ki. Szebennek ekkoriban volt már városi orvosa; 1497-től 1524-ig ugyanis egy bizonyos Andreas töltötte be ezt a hivatalt, feltehetően ugyanaz az Andreas Selingus vagy Solingus, aki 1506-tól a városi tanácsnak is tagja volt.¹⁹ Ugyanakkor Selingus egyetemi végzettségének első említése csak 1514-ből származik,²⁰ tehát nem elképzelhetetlen, hogy 1510 körül még egyetemre járt, és ezalatt (részben) stájer kollégája helyettesítette.

Saltzmannak 1513-ban már Bécsben kellett lennie, mégpedig hosszú távra tervezve, mert ez év május 13-án benyújtott kérvényének helyt adva, augusztus 17-én – hat évvel első próbálkozása után – felvették az orvosi kar tanári kollégiumába.²¹ 1520 nyarán Freiburgban találjuk, ahonnet két környékbeli bencés apát, Konrad Frick és Lorenz Effinger Erasmusnak írt levelét személyesen viszi el a címzettnek, akivel valahol Németalföldön, valószínűleg Bruggében, V. Károly – spanyol király (1516–1556), későbbi német–római császár (1530–1556) – udvarában találkozott.²² A következő év őszén megjelenteti latin pestistraktátusának átdolgozott, német nyelvű változatát; ebből derül ki először, hogy tanári működése mellett időközben Ferdinánd osztrák főherceg – későbbi magyar király (1526–1564) és német–római császár (1556–1564) – udvari orvosa lett.²³ Az 1522–1523-as tanévben két féléven át volt a bécsi egyetem (mindig egy-egy szemeszterre megválasztott) rektora. Hét évvel később, 1530-ban halt meg.²⁴

¹⁸ „Et licet beneficentiis uestris: quae me annuo liberalissime salario condonant [...]” – [Saltzman, H.]: De praeservatione. [A1v].

¹⁹ *Kubinyi András*: A magyarországi orvos- és gyógyszerésztársadalom a Mohácsot megelőző évtizedekben. *Orvostörténeti Közlemények* 31. (1985) 69–76., itt: 70., 72.; *Szabó Péter – Kelényi Borbála*: Tanult orvosok a középkori Magyar Királyságban. *Gerundium* 7. (2016) 39–78., itt: 51–52., 71.

²⁰ *Kubinyi A.*: A magyarországi i. m. 72.

²¹ *Tuisl, E.*: Die Medizinische Fakultät i. m. 262.

²² *Opvs epistolarvm Des. Erasmi Roterodami I–XII. Ed. P[ercy] S[tafford] Allen et al. Oxford 1906–1958. IV. 298–300. (1120. sz.); Bietenholz, P. G.*: Johann Saltzman i. m. III. 192.

²³ [Hans Saltzman]: Ein nutzliche ordnung vnd regiment wider die Pestilentz durch Doctor Hansen Saltzman von Steir des Durchleichtigisten Fuersten vnd herren herrn Ferdinanden Ertzhertzogen von Osterreich. etc. Leybartzt. dem gemainenn man zw nutz fruchtperlich gemacht. H. é. n. [Bécs 1421]. Saltzman neve 1527–1528-ban Ferdinánd számadásaiban is feltűnik havi 19 gulden, 42 krajcár és 2,5 pfennig fizetéssel, lásd *Tuisl, E.*: Die Medizinische Fakultät i. m. 263. A német nyelvű pestistraktátushoz és kontextusához lásd *Heinz Flamm*: Die ersten Infektions- oder Pest-Ordnungen in den österreichischen Erblanden, im Fürstlichen Erzstift Salzburg und im Innviertel im 16. Jahrhundert. Wien 2008. 12–16. (Flamm – uo. 16. – egy elveszett 1522-es pestis-röplapot is tulajdonít Saltzmannak; az ezzel kapcsolatos kételyekhez lásd *Schanze, C.*: Johannes Saltzman i. m. 204–205.) Szemelvényeket közöl a műből *Franciscus Xaver Linzbauer*: Codex Sanitario-Medicinalis Hungariae I–III. Buda 1852–1856. I. 142–146. A Linzbauer-féle szemelvények magyar fordítása (sok pontatlansággal és félreértéssel): *Medicina Renata. Reneszánsz orvostörténeti szöveggyűjtemény*. Szerk. Magyar László András. Bp. 2009. 86–89.

²⁴ *Tuisl, E.*: Die Medizinische Fakultät i. m. 263.

Az 1510-es pestisjárvány

„Ugyan ezen esztendőben [1510-ben] szent Lőrenc nap [augusztus 10.] után tá-mada Magyarországbán egy igen nagy döghalál, kibén sok számtalan ezer ember hala ki az Magyarországból, kiról mind ez mai nap is emlékezik az Magyarország” – olvassuk az 1566-ban lezáruló Verancsics-évkönyvben.²⁵ A pontos időmegjelölés azt sejteti, hogy itt a járvány egy meghatározott helyről fennmaradt emlékezetével van dolgunk, de sajnos nem derül ki, hogy hol van ez a hely. Pietro Pasqualigo velencei követ szerint II. Ulászló és udvartartása május 23-án vonult át Esztergomból Tatára, ahol július 2. és 5. között zajlott a helyi ferences kolostorban a járvány miatt Fehérvárról áthelyezett országgyűlés, mindössze 40 választott nemesi követ részvételével.²⁶ Feltehetően az országgyűlés rövidege miatt írt Istvánffy Miklós arról, hogy a király családjával együtt Budáról közvetlenül Pozsonyba menekült a pestis elől, de miután ott sem bizonyult jobbnak a helyzet – olyannyira nem, hogy egyik szolgája is megbetegedett – „csaknem futva Morvaországba ment, hol egy darabig időzött”.²⁷ Ulászló nyugati, észak-nyugati irányú menekülése és a Fehérvárott diétára összegyűlt nemesség óvintézkedései azt feltételezik, hogy (értesüléseik szerint) Budától keletre, illetve délre már hamarabb megjelent a járvány.²⁸

Az említett országrészekben, Lőcsén és Brassóban a kollektív emlékezet sajátos forrásai, a templomok falára festett krónikák örökítették meg, több más országos és helyi vonatkozású esemény között, az 1510. évi pestist. Lőcsén a könyvtár emeleti helyiségében 1453 és 1739 között összesen 11 járvány évszámát jegyezték fel, de a 16. századból egyedül az 1510-es év szerepel.²⁹ A Szebenhez közelebbi és ezért a jelen tanulmány számára még relevánsabb Brassóban, a Fekete-templom falikrónikájában, az 1510-es évnél Mihnea havasalföldi vajda (1508–1509) szebeni meggyilkolása mellett említi, hogy „pestist hozó dögvész pusztított egész

²⁵ Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái I–XII. Kiadja Szalay László – Wenzel Gusztáv. Pest, illetve Bp. 1857–1875. II. 5.

²⁶ *Lakatos Bálint*: A tatai országgyűlés és diplomáciai háttere (1508–1510). In: A diplomácia választóján: 500 éve volt Tatán országgyűlés. Szerk. László János. Tata 2010. 29–65.; *András Vadas*: Mendicant Friaries as Hosts of Diets in Medieval Hungary. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia* 60. (2015) 1. sz. 39–62.

²⁷ *Istvánffy Miklós*: Magyarország története, 1490–1606. I–II. Ford. Vidovich György. Debrecen 1867–1871. I. 73.

²⁸ Magyary-Kossa szerint – Magyar orvosi emlékek i. m. III. 135. (531. sz.) – a pestis 1510-ben „[e]rősen pusztít a Temes folyó környékén, főleg a köznép körében, Somi Józsa, temesi főispán is a pestis áldozata lett.” De forrásából (Magyarország vármegyéi és városai [I–XXVI]. Szerk. Borovszky Samu. Bp. 1896–1914. [Számozatlan kötet] Torontál vármegye. 356.) nem derül ki, hogy ez honnan tudható.

²⁹ *Karl Wagner*: *Analecta Scepussii sacri et profani*, Pars II. Viennae 1774. 348. „h” jegyzet.

Magyarországon”. Mivel a krónika elsősorban a helyi eseményekről tudósít, feltételezhető, hogy ez a katasztrófa Dél-Erdélyt is érintette.³⁰ Hasonló falikrónika a szebeni plébániatemplom tornyához csatlakozó előcsarnokban (az úgynevezett Ferulában) is fennmaradt, ez azonban csak az 1530. és 1554. éveknél emlékezik meg pestisjárványról.³¹ Ezért úgy tűnik, hogy Szeben érintettségére vonatkozóan Hans Saltzman az egyetlen forrásunk, aki 1521-ben, német nyelvű pestistraktátusában arról számolt be, hogy Nagyszebent leszámítva, amely tanácsait követve megmenekült, „minden más környező város [...] súlyosan megszenvedte a pestist”.³² Húsz évvel később, 1530-ban Szebenben kiadott pestistraktátusában a város akkori orvosa, Sebastian Pauschner (Andreas Selingus későbbi utóda) azt állítja, hogy itt „36 éven át nem volt pestis”.³³ Ez elsőre ellentmondani látszik a stájer orvos emlékeinek, de mivel Pauschner kimondottan egy brassói polgárnak, korábbi városbírónak, Johann Schirmernek (†1540 körül) írja tanácsait, és Szeben esetét Istennek köszönhető kivételként említi, feltételezhetjük, hogy 1510-ben volt járvány Szeben környékén, csak magában a városban nem.

Nagyszeben annak a – Konstantinápolytól Drinápolyon és Nikápolyon keresztül Krakkóba, Toruńba és Gdańskba vezető – kereskedelmi útvonalnak volt az egyik legfontosabb erdélyi csomópontja, amely összekapcsolta a Balkánt a Baltikummal.³⁴ Így nemcsak az áruk érhatték el hamarabb a Magyar Királyság

³⁰ „Lues pestifera saevit per totam Hungariam.” A brassói Fekete templom fali krónikája ma már nem látható a helyszínen, de szövege 17. századi másolatban fennmaradt: Breve Chronicon Dacie quod parietibus Basilicae Coronensis inscriptum erat, Martin Ziegler 1691. évi átiratában, a brassói Fekete-templom levéltárban (Archiv der Honterusgemeinde, IV.F.1.Tq.161). A kéziratnak a heidelbergi egyetem által készített digitális másolata elérhető a British Library weboldalán: Analecta religionaria Transsilvanica, [Religious writings from Transylvania], British Library, EAP040/1/3/111 (<https://bit.ly/3pORHUr>, letöltés 2020. aug. 21.). No. 27., 479–492., itt: 485. A falikrónikákról a legfrissebb áttekintés: Szakács Béla Zsolt: Falra hányt betűk: késő gótikus falikrónikák a középkori Magyarországon. Művészettörténeti Értesítő 69. (2020) 37–56., a teljes korábbi irodalommal. A fenti hivatkozást lásd e tanulmány 56. jegyzetében.

³¹ Ioan Albu: Inschriften der Stadt Hermannstadt aus dem Mittelalter und der frühen Neuzeit. Heidelberg 2002. 107. No. 51.

³² Lásd a teljes idézetet kontextusba helyezve a 48. jegyzetben.

³³ „Gott [...] mach uns solchen einfluß [tudniillik bizonyos égitestek járványt okozó együttállásának a hatását] Länger ausspahren, Wie den Hermanstätern, bey welchen keine Pestilentz in 36 Jahren gewesen ist.” – Béla Révész: Sebastian Pauschner, ein siebenbürgisch-sächsischer Arzt des 16. Jahrhunderts. Archiv für Geschichte der Medizin 4. (1910) 282–300., itt: 286. A csak másolatban fennmaradt szöveg teljes kiadása: uo. 286–300. Szerzőjéhez és címzettjéhez lásd *Borsa Gedeon*: Sebastian Pauschner, az első Magyarországon megjelent orvosi munka szerzője és nyomtatásban kiadott munkái. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 27. (1963) 257–271.

³⁴ *Szende Katalin*: Krakkó és Buda a középkori Európa úthálózatában. In: *Közös úton*. Budapest és Krakkó a középkorban. Szerk. Benda Judit et al. Bp. 2016. 31–37. Szeben kereskedelmi jelentőségéhez lásd *Mária Pakucs-Willcocks*: Sibiu-Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania. Köln–Weimar–Wien 2007.; *Zsigmond Pál Pach*: Hungary and the Levantine Trade in the Fourteenth-Seventeenth Centuries. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 60. (2007) 1. sz. 9–31.

elszigeteltebb részeinél, hanem a járványok is, az út mentén fekvő más városokhoz hasonlóan. A kereskedelmi útvonalak betegségterjesztő szerepének a kortársak is tudatában voltak. 1497-ben Geréb László erdélyi püspök azt írta a nagyszzebeni városatyáknak, hogy „Váradot már megint megfertőzték a brassóiak”.³⁵ Minthogy a Brassó és Várad között utazó kereskedők érinthették, de el is kerülhették Szebent,³⁶ joggal gondolhatta a püspök, hogy a szebeni tanácsot érdekelni fogja a hír. Abban tehát nincs sok értelme kételkednünk, hogy Dél-Erdélyben felütötte a fejét a pestis 1510-ben, abban pedig még kevésbé, hogy az ország más részein pusztító járvány híre elért Nagyszebenbe is, ahol a városatyák örömmel fogadhatták egy Itáliában tanult orvos tanácsait. De mit is tanácsolt nekik tulajdonképpen?

A stájer orvos tanácsai

A pestisről szóló önálló (nem átfogó értekezések részét képező) és általában egyetemet végzett szerzők által írt orvosi művek – vagy ahogy első szisztematikus kutatójuk, Karl Sudhoff nevezte: *Pestschriften* – már elég hosszú múltra tekinthettek vissza, amikor Hans Saltzman először adta fejét egy efféle könyv megírására. Csak Sudhoff nagyjából 300 különböző *Pestschriftet* talált a 14. század közepi Fekete Halált követő másfél évszázadból (a rövid recepteket nem számolva és a Német-római Birodalom területének jóval több figyelmet szentelve, mint Európa más részeinek).³⁷ Eleinte a latin nyelvű *Pestschriften* voltak túlsúlyban, de a 15. század második felétől kezdve népnyelvű társaik vették át a főszerepet. A könyvnyomtatás elterjedésével ez az immáron főleg népnyelvű szöveghalmaz csak tovább terebélyesedett. Erik A. Heinrichs kutatásai szerint 943 különböző német nyelvű *Pestschrift* látott napvilágot 1473 és 1682 között (a kimondottan nem könyvjellegű, egylapos nyomtatványok nélkül).³⁸ Azok a *Pestschriften*, amelyeket a modern szakirodalomban (többé-kevésbé konzekvens módon) pestistraktátusnak szoktak nevezni, átfogó és szerzőjük tudományos műveltségét középpontba állító képet igyekeznek adni a járványról olvasóiknak. Nem pusztán a megelőzés és a gyógyítás praktikus oldalával foglalkoznak, hanem – az egyetemek által kanonizált

³⁵ „Varadinum noviter per Brassovienses infectum est.” – *Magyary-Kossa Gy.*: Magyar orvosi emlékek. i. m. III. 116. (461. sz.; forrás: „Nagyszzebeni városi levéltár: U., III. 157.”).

³⁶ Vö. *Szende K.*: Krakkó és Buda i. m. 36. térkép.

³⁷ *Karl Sudhoff*: Pestschriften aus den ersten 150 Jahren nach der Epidemie des „schwarzen Todes“ 1348. Archiv für Geschichte der Medizin 4. (1911–1912) 191–222., 389–424.; 5. (1912–1913) 36–87., 332–396.; 6. (1913–1914) 313–379.; 7. (1914–1915) 57–114.; 8. (1915–1916) 175–215., 236–287.; 9. (1916–1917) 53–78., 117–167.; 11. (1918–1919) 44–92., 121–176.; 14. (1922–1923) 1–25., 79–105., 129–169.; 16. (1924–1925) 1–69., 77–188.; 17. (1925–1926) 12–139., 241–291.

³⁸ *Erik A. Heinrichs*: Plague, Print, and the Reformation. The German Reform of Healing, 1473–1573. Abingdon–New York 2018. 9.

orvosi és természetfilozófiai tudáson alapuló – magyarázatot is kínálnak a betegségre és általában véve az elmondottakra. Az ilyen traktátusok jellemzően a pestis eredetének, okainak és a beteg halálát eredményező hatásmechanizmusának bemutatásával kezdődnek, majd rátérnek a járványok előjeleire, és csak ezután, az eddigiekre építve tárgyalják a prevenció és a terápia lehetőségeit.³⁹ Hans Saltzman mindkét könyvecskéje a *Pestschrift*eknek ebbe a típusába tartozik.

Van azonban egy igen lényeges koncepcionális különbség Saltzman latin és német nyelvű pestistraktátusa között, és tulajdonképpen ebben áll a stájer orvos valódi jelentősége. Arról van szó, hogy a középkori pestistraktátusok – a galénoszi-hippokratészi gyógyászat azon alapelvéből következően, hogy az egyensúlyhiányként értelmezett betegség nem függetleníthető a beteg szervezet individuális sajátosságaitól – nem közösségeknek, hanem egyéneknek szóltak. Egyéni szinten kívántak megoldásokat adni a megfertőződés elleni védekezéshez és a fertőzötték (ön)gyógyításához. Saltzman 1510-es latin könyvecskéje még efféle, teljesen hagyományos traktátus, amelyet minden bizonnyal nem is az (ország más részein) egyidejűleg pusztító ragály inspirált, mert ajánlásában befejezett igealakokkal (*concussit*) beszél a „Pannóniát és a szomszédos népeket” sújtó pestisről.⁴⁰ Tekintve hogy az ajánlason túl sem Nagyszebent, sem a hízelgően megszólított helyi uraságokat nem hozza szóba, valószínűleg olyan szöveggel van dolgunk, amelyet már korábban megírt azzal a céllal, hogy egy neki állást biztosító közép-európai főúrnak vagy városvezetőnek dedikálja. Ennek a rugalmas felhasználhatóságnak az irányába mutat az is, hogy a Szebenben egyébiránt jóval közérthetőbb német helyett latinul írta művét.

A középkori pestistraktátusok szerzői a járvány fő okát a levegő megromlásában, megmérgeződésében látták, de kezdettől fogva felhívták a figyelmet a betegség fertőző jellegére is.⁴¹ Véleményük szerint a beteg emberi test az egyik lehetséges oka a levegő helybeli megromlásának, aminek azonban sok más oka

³⁹ A legkorábbi magyar vonatkozású *Pestschrift*hez lásd *Kiss Farkas Gábor*: Regimen contra pestem. Johannes Jacobus de Castelbarco orvosi és életvezetési tanácsai Vitéz János számára. Lymbus (2012–2013) 7–24. A legkorábbi Magyarországon másolt pestistraktátushoz lásd *Geiser Ottó*: Understanding Pestilence in the Times of King Matthias. The Plague Tract in the Manuscript of János Gellértfi of Aranyas. In: Matthias Rex 1458–1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance. Eds. Draskóczy István et al. Bp. 2013. A legkorábbi Magyarországon kiadott pestistraktátushoz pedig lásd a 33. jegyz.

⁴⁰ „Cum animaduarterem celebratissimam hanc prouinciam totam pene formidine percussam: ob truculentam pestilentiae saeuicium: quae miserabili strage Pannoniam: gentesque finitimas hoc tempore atrociter concussit: quoniam pacto a tam rabido morbo et preseruari et liberari homo poterit: secundum ingenioli mei tenuitatem: libellum conflaui.” – [Saltzman, H.]: De praeservatione. i. m. [A1v].

⁴¹ *Jon Arrizabalaga*: Facing the Black Death. Perceptions and Reactions of University Medical Practitioners. In: Practical Medicine from Salerno to the Black Death. Eds. Luis García-Ballester et al. Cambridge 1994. 237–288., különösen: 259–264.; *Samuel K. Cohn*: The Black Death Transformed. Disease and Culture in the Early Renaissance. London 2002. 114–118.

is lehet. Preventív tanácsaik ennek következtében egyszerre irányultak a (potenciális) betegetől való távolságtartásra és a rossz levegőjű helyek kerülésére, illetve azok levegőjének feljavítására. Ezzel a hagyományos megközelítéssel összhangban Saltzman abból indul ki 1510-es könyvecskéjében, hogy pestis ellen a legjobb védekezés a menekülés, másszóval a levegőváltozás, a gyakran idézett szállóige: *cito, longe, tarde* (gyorsan, messzire, sokáig) értelmében.⁴² Ha nincs mód a menekülésre, halad tovább a szokványos sémát követve szerzőnk, akkor a prevenció második leghasznosabb módja a levegő minőségének helybeli javítása. A helybeli itt azt jelenti, hogy egy adott házra, lakásra kiterjedő: mindenki maga igyekezzen füstöléssel, illatszerekkel, az aktuális szélirányhoz igazodó szellőztetéssel és más praktikákkal javítani azon a levegőn, amit neki és családjának kell belélegeznie. Mielőtt azonban rátérne ezekre az önsegítő technikákra, Saltzman szinte akaratlanul – láthatólag azzal a retorikai céllal, hogy a tárgyalandó technikákat a legrégibbi orvosi hagyomány tekintélyével alátámasztva vezesse fel – egy olyan tanácsot is ad, amely kimondva-kimondatlanul nem az egyénnek, hanem a közösségnek, illetve a közösség vezetőinek szól: „Tehát a város határában körös-körül, illetve utcáin éjjel-nappal, főleg ködös időben, hatalmas tüzek gyújtandók száraz fából: babérból, fűzből, ciprusból, borókából, tölgyből. Hasonlóképp birsfából, almafából, körtefából és szőlővenyigéből és mindenféle illatos dologból, mert a jó füst nagyban javítja a levegő romlottságát. A koszi Hippokratésről olvassuk, hogy nagy mennyiségű tölgyfa elégetésével szabadította meg Athént és sok görög várost a pestistől.”⁴³

Szemben az 1510-es könyvecskével, amelyben az imént idézett tanács az egyetlen, amely nem egyéneknek szól, Saltzman tizenegy évvel későbbi, német nyelvű pestistraktátusa az orvosi tanácsadás új megközelítését képviseli. A mű megírása itt kimondottan egy meghatározott, Ausztriát pusztító járványhoz kapcsolódik, és – ahogy ajánlásából megtudjuk – maga Ferdinánd főherceg adott rá parancsot.⁴⁴

⁴² [Saltzman, H.]: De praeservatione. i. m. 2. fej. [A6r].

⁴³ „In ambitu igitur ciuitatum circumcirca: et in plateis earum nocte dieque presertim tempore nebuloso: succedantur ignes magni ex lignis ardis: Lauri / salicis / cypressi / iuniperi / quercus. Similiter ex lignis cydoniorum / pomorum / pyrorum: et ex sarmentis uitium / et ex omnibus rebus redolentibus: quoniam bonus fumus aeris malignitatem potenter emendabit: Legimus enim Choum Hypocrotem: Athenas et plures Gretiae ciuitates: succensa quercuum multitudine a Pestilentia liberasse.” – uo. [A6v] (Az eredetiben kis kezdőbetűvel írt tulajdonneveket nagy kezdőbetűvel írtuk át.) A hippokratészi hagyományhoz lásd *Jody Rubin Pinault: How Hippocrates Cured the Plague. The Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 41. (1986) 52–75.

⁴⁴ „[A]ls yn Osterreich / vnd in vmbgligunden landen / die grawsam vnd erschrecklich plag der Pestilentz schwarlich zuregieren hat angefangen. Hat [...] Ferdinandus [...] mir [...] befolchen / ein ordnung vnd regiment zemachen / zw nutz der Ersamen Lanndschaft / wye man sich vor solcher gefarlicher Kranckhait der pestilentz behuettn sol.” – [Saltzman, H.]: Ein nutzliche ordnung vnd regiment i. m. [A1v]. A latin és a német nyelvű pestistraktátus keletkezésének hátterét sajátos módon kapcsolja össze, hogy az 1510. évi járvány elől gyermekeként apjával, II. Ulászlóval együtt menekülő Jagelló Anna

A korabeli német *Pestschriften*eket legjobban ismerő Heinrichs megállapítása szerint „az első kísérlet városi vagy területi szinten érvényesítendő viselkedési szabályok elterjesztésére pestis idején Johann Salius 1521-es könyvecskéje volt.”⁴⁵ Heinrichs ugyan nem fejt ki, hogy mire gondol, mert őt csak a reformációval összefüggő pestisirodalom érdekli, de a könyvecske tartalma magáért beszél. Addig a pontig, hogy a legjobb orvosság a menekülés, Saltzman lényegében ugyanazt mondja, mint 1510-ben, kizárólag ez egyénhez szólva. Amikor azonban rátér arra, hogy mit tehetnek az otthon maradók, két hosszabb alfejezet erejéig megváltoztatja tanácsainak címzettjét, és az egyén helyett a „felsőbbiséghez” (*Obrigkeit*) fordul. Az első alfejezet azzal foglalkozik, hogy mit tehet a felsőbbiség a járvány megérkezése előtt („Ordnung vor dem sterb”), a második pedig azzal, hogy mit tehet a megérkezése után („Ordnung im sterb”).⁴⁶ A következő, harmadik fejezetben Saltzman visszatér a szokványos, egyéneknek szóló tanácsadáshoz, korábbi, latin művének tartalmát követve.

A pestis megérkezése előtt esedékes, preventív rendelkezések vonatkozásában öt tennivalót javasol, mindegyiknek egy-egy bekezdést szentelve:⁴⁷ (1a) az utcákat, tereket, mézárszékeket tisztán kell tartani, mert a felhalmozódó szenny megmérgezi a levegőt; (1b) nem szabad engedni, hogy sok ember egy helyen összegyűljön, például piacon, lakodalmon, fürdőben, kisebb templomokban, iskolákban; (1c) a fertőzött helyekről érkezőket, illetve az ilyen eredetű ruhát, textilt, élelmiszert nem szabad beengedni a városba; (1d) ki kell jelölni olyan házakat a városon kívül, ahol a fertőzött helyekről érkezők 20 napot eltölthetnek, mielőtt beengednék őket a városba; (1e) nagy tüzeket kell gyújtani az utcákon és a házakban, a szobákat ki kell füstölni és illatos dolgokkal kell teleszórni, a falakat és a padlót fehér ürom és ecet keverékével kell benedvesíteni. Saltzman korábbi nagyszebeni ténykedése ebben a tűzgyújtásra, füstölésre, illatosításra vonatkozó bekezdésben bukkan fel: „Ahol az efféle rendelkezéseket gondosan betartják, ott kétségkívül sok város, mezőváros vagy várkastély megóvható a pestistől, ahogy ezt én magam is efféle tanáccsal (elsősorban persze Isten segítségével) többször megtettem. Az 1510. évben efféle tanácsom szerint élve Erdély legnagyobb városa, amit Hermannstadtnak neveznek, teljesen megmenekült úgy, hogy abban a járványban egyetlen ember sem lett beteg, noha minden más környező város és

hercegnő 1521-ben már Ferdinánd főherceg felesége és a német változat (kolofónjában említett: „[...] des großmächtigsten Fürsten [...] Ferdinandi [...] Vnd der durchleytigisten Fürstin [...] Anne” – uo. [G6r]) társ-patrónusa volt.

⁴⁵ „The first attempt to publicize civic or territorial rules for conduct during plague was Johann Salius’s 1521 pamphlet, intended for Austrian lands.” – *Heinrichs, E. A.*: Plague, Print, and the Reformation i. m. 9.

⁴⁶ [*Saltzman, H.*]: Ein nutzliche ordnung vnd regiment i. m. 2. fej. B1r-[B4r].

⁴⁷ Uo. B1r-B2r.

mezőváros, amely az efféle rendelkezésekkel nem törődött, súlyosan megszenvedte a pestist.”⁴⁸

A járvány kitörése utáni rendelkezésekre vonatkozóan a következőket tudhatjuk meg tőle: (2a) ki kell jelölni egy vagy több házat a városon kívül, és ide kell szállítani a fertőzötteket, illetve a fertőzégnyásakat; (2b) hozzátartozóiknak is el kell hagyniuk a várost és elkülönítve kell lenniük legalább 15 vagy 20 napig; (2c) ha nincs mód városon kívüli elkülönítésre, akkor otthon kell a beteget és tőle elválasztva a hozzátartozókat izolálni, ruháikat kimosni és kifüstölni; (2d) azt a házat, ahol felbukkan a ragály, meg kell jelölni; innen csak egy meghatározott lakó jöhet ki a ház számára szükségeseket beszerezni, de neki is megkülönböztető jelet kell viselnie; (2e) a betegeket testi és lelki segítségben kell részesíteni, de óvni kell a segítőköt (pap, orvos, ápoló stb.) és az egészségesekeket is; a segítők legyenek idősebbek, mert rajtuk kevésbé fog a kór, tartsanak be különféle óvintézkedéseket, és ők is viseljenek megkülönböztető jelet.⁴⁹

Mit tanácsolt – tanácsolhatott – tehát Hans Saltzman a nagyszebeni városvezetőknek 1510-ben? Ha az 1510-es pestistraktátust vesszük alapul, akkor egyértelműen csak a tűzgyújtást és füstölést. Ami az 1521-es könyvecskét illeti, az mindenképp világos, hogy a járvány kitörése után esedékes intézkedéseket (2a)–(2e) nem vonatkoztatja szebeni működésére. A preventív intézkedések esete azonban már keményebb dió, mégpedig az *Ordnung* kifejezés okán, amit fentebb „rendelkezéseknek” fordítottunk. Minthogy ezt a kifejezést Saltzman felváltva használja az általa javasolt intézkedések összességének jelölésére és az egyes intézkedésekre önmagukban is alkalmazható „tanács” (*Rat*) szinonimájaként, nem lehet eldönteni, hogy az (1a)–(1e) intézkedések összessége mentette-e meg Nagyszebent, szerzőnk emlékei szerint, vagy csak az (1e)-ben foglaltak, amelyekről ugyanabban a bekezdésben esik szó, mint az 1510-es járványról, és amelyek megfelelnek a latin pestistraktátusban foglaltaknak. Mivel ez a dilemma feloldhatatlannak tűnik, más irányból kell megközelítenünk a problémát: mi lehetett észszerű és megvalósítható javaslat a tűzgyújtáson túlmenően?

A tisztaságra vonatkozó rendelkezést (1a), amely tulajdonképpen a pestis elleni kommunális intézkedések legrégebbi és legalapvetőbb formája,⁵⁰ minden to-

⁴⁸ „Wo solche ordnung mit vleys gehalten wierdt / mag an zweiffel manig Stat / Merckt oder Schlos vor der pestilenz verhuert werden / als ich das selbs mit solchem rat (sonder zum vordristen mit gotz hilff) mermal gethan hab. Im iar .1510. Gelebet nach solchem meynem rad / dye vermertest Stat in Sybenbürgen / genand die Hermanstat / ward gantz behuet / daz khain mensch in disem lauff siech ward. So doch all ander umbligund Stett vnd Märckt / die solcher ordnung nit phlegten / mit der pestilenz graussamlich beschwärt warden.” – uo. B1v-B2r.

⁴⁹ Uo. B2r-[B4r].

⁵⁰ További szakirodalommal lásd *Guy Geltner: The Path to Pistoia. Urban Hygiene Before the Black Death. Past and Present* (2020) 246. sz. 3–33.

vábbi nélkül megvalósíthatták a szebeniek, és hihetőleg javasolhatott is ilyesmit Saltzman. Az (1c) rendelkezés szintén nagyon régi és bevett módja annak, ahogy az európai városok a 14. század közepétől kezdve a pestisjárványokra reagáltak. Pistoia, például, 1348-ban – még azelőtt, hogy a ragály elérte volna várost – megtiltotta a helyi polgárok kiutazását a környező fertőzött területekre és az onnan érkezők belépését a városba.⁵¹ Ha nem is alkottak a toszkán városállaméhoz hasonló rendeleteket, nem valószínű, hogy a szebeniek ne ismerték volna ezt a védekezési módot: az erdélyi püspök fentebb idézett 1497-es figyelmeztetése a városatyáknak a Brassóból Váradra ért járványról, minden bizonnyal egy efféle lépés mérlegelésének a hátteréhez tartozott. Nagyszeben városfalát az oszmán támadások kivédése érdekében már vagy tíz évvel Saltzman ideérkezése előtt megerősítették.⁵² Ezek a falak kétségkívül lehetővé tették a város lezárását, a fertőzött területekről érkezők és áruik feltartóztatását.

A nagyobb elvi és gyakorlati nehézségeket az (1b) és az (1d) rendelkezések jelentik: a gyülekezés korlátozása vagy tilalma, illetve a (későbbi kifejezésekkel) kontumáciák vagy karanténállomások kialakítása. A tömeg kerülésének tanácsa közhelyes eleme a középkori pestistraktátusoknak,⁵³ de eredetileg egyéneknek szólt, amely formában viszonylag könnyen megvalósítható lehetett (különösen akkor, ha az embernek voltak szolgái, akik mindent elintéztek helyette). A gyülekezéskorlátozás azonban mint várospolitikai intézkedés nem valósítható meg egykönnyen, legfőképp a kereskedelmi és a vallási életben keletkező zavarok és konfliktusok miatt. Az ekkortájt legfejlettebb közegészségügygel rendelkező itáliai államokban is csak 1500 körül kezdtek ilyen intézkedéseket bevezetni, a 16. századi Észak-Németországból pedig, úgy tűnik, teljességgel hiányoztak.⁵⁴ A rendelkezés megvalósíthatósága elsősorban annak időtartamától függött, amelyről Szeben esetében semmilyen információval nem rendelkezünk.

⁵¹ „Imprimis quidem providerunt et ordinaverunt sapientes predicti ut nulla materia infirmitatis que ad presens insistit in partibus circumstantibus civitatis Pistorij in humanis corporibus civium Pistorij possit devenire: quod nulla persona civis aut comitatus vel districtualis civitatis Pistorij [...] audeat vel presumat quoquo modo ire ad civitatem pisanam vel lucanam, aut ad earum vel alicuius earum comitatum vel districtum. Et quod nulla persona possit vel debeat ab eisdem [...] venire vel redire ad dictam civitatem Pistorij aut eius districtum vel comitatum, sub pena librarum quingentarum denariorum.” – *Alberto Chiappelli*: Gli ordinamenti sanitari del comune di Pistoia contro la Pestilenza del 1348. *Archivio Storico Italiano* 20. (1887) 160. sz. 3–24., itt: 8.

⁵² *Radu Lupescu*: The medieval fortifications of Sibiu. In: „vmbbringt mit starken turnen, murn”. *Ortsbefestigungen im Mittelalter*. Ed. Olaf Wagener. Frankfurt am Main 2010. 351–362.

⁵³ „[O]mnis communitas et multitudo evitetur in quantum potest, ne ab anhelitibus infectis aliquis inficiatur” – írja az a pestistraktátus, amelyet Aranyasi Gellértfi János szepességi klerikus másolt kódexbe 1473-ban. Lásd *Gecser, O.*: Understanding Pestilence i. m. 6. 15. jegyz.

⁵⁴ *Richard Palmer*: The Church, Leprosy and Plague in Medieval and Early Modern Europe. In: *The Church and Healing*. Ed. W[illiam] J. Sheils. Oxford 1982. 79–99., itt: 96.; *John Henderson*: Epidemics in Renaissance Florence. Medical Theory and Government Response. In: *Maladies et société*

Az utolsó kérdéses rendelkezés, az (1d), vagyis a vesztegzár, aminek Saltzman szerény, de stabil helyét köszönheti a magyar orvostörténetben, szintén nem számított a könnyen megvalósíthatók közé. Jelenlegi tudásunk szerint először Raguzában vezették be a vesztegzár intézményét, mind a szárazföldről, mind a tengerről érkező utazók számára 1377-ben. Az előbbieket a várostól délkeletre, egy partmenti településre, az utóbbiakat egy addig lakatlan szigetre irányították.⁵⁵ Ugyanakkor önmagában a veszteglőhelyek kijelölésével még aligha vált működőképpé az új intézmény. Legkésőbb 1390-ben, de valószínűleg már hamarabb, felállítottak egy hivatalt három tisztviselővel, akiknek az volt a feladata, hogy érvényt szerezzenek az 1377-es rendeletnek és gondoskodjanak a vesztegzár alatt levőkről.⁵⁶ Egy efféle hivatal nélkül – amelynek a jogszabályi kereteit folyamatosan alakították, finomították a raguzaiak – a vesztegzár intézménye működésképelen. Még akkor is, ha az intézmények, miután valahol kialakították őket, többé-kevésbé importálhatóvá válnak, nagyon valószínűtlen, hogy amit Raguzában és más kikötővárosokban lépésről lépésre építettek fel, azt Nagyszeben egyszoriben át tudta venni valamikor 1510 nyarán vagy őszén,⁵⁷ amikor a pestis a várost Saltzman ottani működése idején fenyegethette. Sebastian Pauschner fentebb már idézett, 1530-ban kiadott pestistraktátusában⁵⁸ sem tesz semmiféle utalást arra, hogy efféle intézmény lenne vagy valaha lett volna Szebenben. Belső keletkezésű városi források, tanácsülési jegyzőkönyvek vagy számadáskönyvi tételek, amelyek megerősíthetnék vagy cáfolhatnák a vesztegzár megvalósítását, nem állnak rendelkezésre ebből az időszakból.⁵⁹

(XIIe–XVIIIe siècles). Éd. Neithard Bulst – Robert Delort. Paris 1989. 165–186., itt: 182.; *Kay Peter Jankrif: Im Angesicht der „Pestilenz“*. Seuchen in westfälischen und rheinischen Städten (1349–1600). Stuttgart 2020.

⁵⁵ „Eodem anno [1377] die XXVII Julii in Consilio Maiori congregato, ut est moris, in quo interfuerunt consiliarii XLVII, captum et firmatum fuit per XXXIV ipsorum quod tam nostrates quam advene venientes de locis pestiferis non recipiantur in Ragusium nec ad eius districtum, nisi steterint prius ad purgandum seu in Mercana [Mrkan] seu in Civitate Veteri [Cavtat] per unum mensem.” – *Zlata Blažina Tomić – Vesna Blažina: Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377–1533*. Montreal–Kingston–London–Ithaca 2015. 106. Az intézmény 15. századi itáliai fejlődéséhez lásd *Jane Stevens Crawshaw: The Renaissance Invention of Quarantine*. In: *Society in an Age of Plague*. Eds. Linda Clark – Carole Rawcliffe. Woodbridge 2013. 161–173.

⁵⁶ Eleinte, megfelelő kifejezés híján, úgy nevezték őket, hogy „officiales contra venientes de locis pestiferis”, illetve „officiales ad providendum super venientibus de locis pestiferis”. *Tomić, Z. B. – Blažina, V.: Expelling the Plague* i. m. 111.

⁵⁷ Saltzman latin traktátusának ajánlása 1510. augusztus 12-én kelt, és a művet 1510. november 16-án nyomtatták ki (lásd a 17. jegyzetben.). A kötet egyébként Hieronymus Viator Bécsben nyitott nyomdájának egyik első terméke volt.

⁵⁸ Lásd a 33. jegyzetben.

⁵⁹ Köszönjük Derzsi Júlia (Academia Română, Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu, Nagyszeben) és Pakucs-Willcocks Mária (Academia Română, Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, Bukarest) szíves tájékoztatását ezzel kapcsolatban.

Ugyanakkor számos bizonyítéka van annak, hogy a szebeni városvezetés saját jól felfogott érdekében, a kereskedelem folytonosságának biztosítására, magyar viszonylatban régóta élen járt a mai kifejezéssel közegészségügyi intézkedéseknek tekinthető lépések megtételében. Legkésőbb 1481-től városi orvost alkalmaztak, amikor ez még a szabad királyi városokban is ritkaság volt (bár a bérével olykor adósok maradtak). 1494-ben már működött a Fekete Sas városi patika, amelynek vezetője az 1495. évi számadás szerint szintén városi alkalmazott volt.⁶⁰ A személyi feltételek mellett gondot fordítottak megfelelő intézmények fenntartására is. Az 1292-ben már meglévő városi ispotályon túl a 15. század közepe táján lepraházakat is felállítottak, amely a keleti városkapu, a Szent Erzsébet kapu előtt állhatott, templomáról 1458-ból maradt fenn a legkorábbi említés.⁶¹ Elhelyezkedése a Vöröstorony-szorostól Erdélybe haladó út bevezető szakasza mentén megfelel a kereskedelem és a fertőzések terjedésének összefüggéséről fentebb írottaknak. A város felügyelete alatt álló intézmény 1603-ig önálló gazdálkodást folytatott.⁶²

Mindezek fényében nem tekinthető teljesen kizártnak, hogy a város veszély esetén, ideiglenes jelleggel valamilyen veszteglőhelyet állított volna fel, de a *leprosorium* túl közel volt a városhoz ahhoz, hogy ezt a feladatot elláthassa. Derzsi Júlia kutatásai szerint „az 1603-ban kitörő pestis idejéből tudunk valamilyen táborzerű létesítményről, a városkapun kívül, ahová a szegénykassza terhére vitetett ki a város élelmet, gabonát és tűzifát a lezárt kapukon kívül szoruló »koldusok« megsegítésére”.⁶³ Állandó jelleggel fenntartott, szervezett *Contumaz* csak a Habsburg-időkben létesült a Vöröstorony-hágónál, az Olt folyó és a Lotrioara (Latorvár)-patak összefolyásánál, immár az állami infrastruktúra kiépítésének keretei között.⁶⁴

⁶⁰ Kubinyi A.: A magyarországi i. m. 70., 72., 75.; Szabó P. – Kelényi B.: Tanult orvosok i. m. 51–52., 63–64., 69–72.

⁶¹ „[I]n ecclesia leprosorum extra civitatem Cibiniensem.” – Urkundenbuch zur Geschichte der deutschen in Siebenbürgen VI. Hrsg. Gustav Gündisch. Köln 1981. 32. (3147. sz.); Mihaela Sanda Salontai: Așezămintele monastice ale ordinelor cerșetoare din Cluj și Sibiu la sfârșitul Evului Mediu. In: Cluj-Kolozsvár–Klausenburg 700. Várostartó történeti tanulmányok/Studii de istorie urbană. Szerk. Lupescu Makó Mária et al. Kolozsvár 2018. 279–286., itt: 283–284. Ezekért a hivatkozásokért Derzsi Juliának tartozunk köszönettel.

⁶² Julia Derzsi: Organizarea acțiunilor caritabile din Sibiu în deceniile de după Reformă. Historia Urbana 18. (2010) 63–76.; Julia Derzsi: Zur Problematik der städtischen Armenfürsorge. Sozialleistungen in Hermannstadt im Spiegel der frühneuzeitlichen Rechnungsbücher. In: Petre Beșliu Munteanu: Hermannstädter Spital und Spitalskirche, 13.–18. Jh./Spitalul și Biserica Spitalului din Sibiu, secolele XIII–XVIII. Hermannstadt 2012. 12–18., itt: 17.

⁶³ Derzsi, J.: Organizarea i. m. 73.

⁶⁴ Térképe: Magyar Nemzeti Levéltár, Térképtár, S84 – No.79. (<https://bit.ly/3EXftJ4>, letöltés 2021. aug. 12.) Ezt a hivatkozást is Derzsi Juliának köszönjük.

Összegzés

Első látásra úgy tűnhet, hogy elemzésünkben több a kétely, mint a bizonyosság. Ha azonban nem arra figyelünk, hogy mit *nem* csinált (feltehetőleg) Saltzman vagy a szebeni tanács, hanem azt, hogy mit *igen*, akkor egy kicsit más képet kapunk. Nagyszeben, mint láttuk, a Magyar Királyság azon városai közé tartozott, amelyek régiós viszonylatban nagyon hamar elkezdték a városi jövedelmek jelentős részét (köz)egészségügyi, illetve karitatív kiadásokra fordítani, többek között abban a formában, hogy városi orvost alkalmaztak. A szebeni városi orvosok egyike volt Hans Saltzman is, aki 1521-es német nyelvű pestistraktátusának tanúsága szerint tisztában volt az akkoriban „legkorszerűbb” itáliai (köz)egészségügyi elvekkel, és ezeket kreatívan igyekezett alkalmazni a közép-európai városok kontextusában. Tudásközvetítő munkájának sikeréhez a korszak új vívmánya, a nyomtatás is jelentősen hozzájárult. Tényleges, általa is megvalósíthatónak gondolt javaslatairól talán az a rövid beszámoló (vagy inkább: „orvosi exemplum”) mond a legtöbbit, amelyet közvetlenül Nagyszebenre vonatkozó emlékei után mesélt el: „Az 1506. és az 1507. évben is, [amikor] Morvaországban és Csehországban volt járvány, sok házban követték azt az útmutatásomat, hogy csak egy idősebb személy mehet ki [a házból], a ház számára szükséges dolgokat beszerzendő, a többieknek pedig, különösen a gyerekeknek, mind a szobájukban kell maradniuk, ahol folyamatosan füstölnek, [és] nem engedhetnek be senkit; ezekben a házakban mindenki, gyerekeivel és várandós feleségével [együtt] megmenekült, noha a környék összes többi házában szinte mindenki, vagy jó pár esetben mindenki meghalt.”⁶⁵ Amit itt leír, az nagyon hasonlít az otthoni izolációra vonatkozó, fentebb összefoglalt rendelkezéseire⁶⁶ azzal a nagyon jelentős különbséggel, hogy itt javaslatai nem városvezetőknek szólnak (városok nincsenek is megnevezve), hanem családfejeknek. Saltzman a gyakorlatban tulajdonképpen „privatizálta” az eredetileg kommunális célzatú rendelkezéseket, talán abból kiindulva, hogy városi szintű megvalósításuk a közép-európai kontextusban irreális lenne. Minthogy ez nagyszebeni működése előtt történt, ott már bevált gyakorlatként hivatkozhatott rá, és korántsem lehetetlen, hogy ilyesmit is javasolt Szebenben: ha még 1521-ben is büszke volt rá, akkor miért ne tette volna?

⁶⁵ „Auch im Jar .1506. vnnd .1507. regiert der lauff in Märhen und Beham / ward in vill heysern nach meynem pefelch gethan / daz allain ain gelebter mensch ausgieng / dye notturfft zum haus zeschaffen / die andern all vnd in sonderhayt dye khinder muessten in yren gemächen / darin sy stet rauch machten / beleyben / nyemandt zw inlassen / worden all in denselben heysern / mit yren kindern und schwangern frawen / beret / so es doch in allen andern heysern zw ring umbvast / vnd in etlichen gar ausstarb.” – [Saltzman, H.]: Ein nutzliche ordnung vnd regiment i. m. B2r.

⁶⁶ (2c) és (2d) – Lásd a főszövegben a 49. jegyzetnél.

Tágabb összefüggésben vizsgálva a szebeni esetet, minden bizonytalanság ellenére azt láthatjuk, hogy a járvány elleni védekezés magánügyből közügyggyé kezdett válni, amely az autonóm városvezetés közreműködését igényelte. Még ha csak hízelgésből hivatkozott is Saltzman a szebeni tanácsnak írott bevezetőjében a *publica salus* eszméjére – ügyesen kombinálva azt a „kereszténység védőbástyája” motívumával⁶⁷ –, a gondolat „a levegőben volt” és egyre konkrétabb formákat öltött. Azoknak a városoknak, amelyek részesülni akartak a távolsági kereskedelem hasznából, részt kellett vállalniuk az ezzel járó kockázatok kezelésében is. Bár az egyéni vagy városi szinten megvalósított, mai szemmel hatékonyabbnak vagy kevésbé hatékonynak tűnő intézkedésektől (amelyek között az elkülönítés és a távolságtartás jól megfér a tűzgyújtással és a füstöléssel) még hosszú út vezetett a tartományi vagy állami szinten koordinált védekezésig, ami pedig járványok esetén a leghatásosabb, az első lépéseket az olyan orvosok és az olyan városok tették meg, mint amilyen Hans Saltzman és Szeben voltak.

HANS SALTZMAN, THE 1510 PLAGUE, AND THE QUARANTINE AT SIBIU

By Ottó Gecser – Katalin Szende

SUMMARY

This article discusses two treatises of Hans Saltzman, a medical doctor of Styrian origin, who was employed as a town physician in Sibiu (Nagyszeben), a rich merchant town in Transylvania. Saltzman earned his fame in Hungarian medical history as the one who first proposed the detention of persons coming from infected areas at the time the plague ravaged most of Hungary in 1510. We raise questions about what exact measures Saltzman proposed in his plague treatise printed in Latin in 1510 and in his second similar work published in German in 1521, and if it was likely or at least possible that a quarantine had been implemented in Sibiu in 1510. To critically examine these issues, we place them in the context of Saltzman's life and studies, as well as the genre and tradition of plague treatises in late medieval Europe, and the various preventive and curative methods that they proposed. We also survey the institutional and personal measures that the municipal government of Sibiu could take to handle contagious diseases. We conclude that even if there is no direct proof that a quarantine was actually implemented in Sibiu, and the town may not have been able to set up the necessary infrastructure that had no precedent in landlocked Central Europe, one can observe a crucial move towards health becoming a public value and the first tentative steps towards a conscious public health policy.

⁶⁷ „[A] quibus dependet publica salus huius famatissime prouinciae, quae [...] scutum et obex Europae ac ueluti firmamentum existit.” – [Saltzman, H.]: De praeservatione. i. m. [A1v].